

Неля Чорна, д. е. н.

Нововолинський навчально-науковий інститут економіки та менеджменту Тернопільського національного економічного університету, Україна

САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДУКТАМИ ХАРЧУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАГРОЗ ПРОДОВОЛЬЧІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ

Nelya Chorna, ScD in Economics

Novovolynsk educational institute of Economics and Management of Ternopil National Economic University, Ukraine

FOOD SELF-SUFFICIENCY IN THE FACE OF THREATS TO FOOD SECURITY IN UKRAINE

The article considers the main approaches to development of food production in order to foster food self-sufficiency in the face of threats to food security in Ukraine. The concept of self-sufficiency is defined as meeting the basic food needs of the population through domestic production. A special attention is paid to the major trends and issues in food self-sufficiency of Ukrainian citizens in the recent years of economic crisis and geopolitical risks. Essential factors affecting the level of food self-sufficiency of the region are identified.

In today's economic conditions, progressive solutions for transforming food production are to be found mainly in the course of innovative development. Innovative food self-sufficiency is viewed as an optimal state of the food security system, which ensures the right balance of overseas trade and focuses on providing basic food to the population through domestic production and introduction of innovative technologies.

The importance of attracting investments, which are seen as the main growth factors for the agro-industrial complex, is highlighted. Furthermore, ways of reducing the investment deficit in food production are outlined, and the effect of its transition towards innovative self-sufficiency is described.

Key words: food production, self-sufficiency, food security, agri-industrial complex, investments.

Питання самозабезпечення продуктами харчування нашої держави та її регіонів знову загострилось у зв'язку з останніми геополітичними та економічними подіями, які привели Україну до чергової фінансової та економічної нестабільності та втрати контролю над частиною території держави. У такі періоди для зменшення витрат та залежності від зовнішніх поставок активізуються процеси переходу на товари власного виробництва як держави загалом, так і її населення зокрема. Вчасні економічні та фінансові заходи здатні пом'якшити процеси переходу та не допустити появу процесів регресу в економіці з переходом від товарно-грошових відносин до натурального обміну і в

подальшому забезпечити поступовий ріст за рахунок підсилення розвитку агропромислового комплексу та продовольчої сфери з огляду на значний потенціал України в даному секторі економіки.

Проблеми розвитку сфери виробництва продуктів харчування в контексті продовольчої безпеки України розглядаються у наукових працях Дація О., Дятлова Ю., Жежмойда О., Корецького М., Кваша С., Марченко О., Одінцова М., Ціхановської В. та інших. Однак питання самозабезпечення продуктами харчування в нашій державі та її регіонах є недостатньо висвітленим у вітчизняних наукових працях, що обумовило вибір тематики дослідження.

Метою даної публікації є визначення основних напрямків розвитку сфери виробництва продуктів харчування України в контексті власного самозабезпечення ними.

Надійне забезпечення держави та її регіонів продовольством досягається завдяки стабільності внутрішніх джерел його надходження, а також наявності в необхідних об'ємах його резервних запасів, перш за все щодо соціально значущих видів продовольства і сільськогосподарської сировини для їх виробництва. На думку деяких науковців, зокрема Т. Соболя, надійність продовольчого забезпечення держави та її регіонів залежить від сукупної взаємодії системи факторів¹:

- функціонування системи продовольчого постачання, його безперервності, наявності необхідного об'єму оперативних і стратегічних продовольчих запасів;
- стану і рівня розвитку економіки, обсягів і стійкості вітчизняного виробництва продуктів харчування та його окремих, особливо базових, видів;
- високої і стабільної купівельної спроможності населення та окремих соціальних груп;
- абсолютного і відносного обсягу продуктів харчування, що імпортуються;
- стабільності імпортних продовольчих постачань за кількістю, якістю та асортиментом;
- наявності достатніх валютних ресурсів для оплати закупівлі продуктів харчування і сільськогосподарської сировини для їх виробництва.

Навіть у випадку високого розвитку країни розвинуті держави дотують власне сільськогосподарське виробництво та виробництво продуктів харчування, які зазвичай стають нерентабельні через високу оплату праці в секторі, для власної безпеки.

Нестійкість функціонування сільського господарства при порівняно низькому рівні його розвитку суттєво дестабілізує економіку країни, призводить до погіршення ефективності роботи харчової промисловості, а також до зниження споживання населенням харчових продуктів. Саме низька ефективність функціонування сільського господарства сприяє тому, що вітчизняний агропродовольчий ринок все більш заміщається незатребуваною в самих країнах-експортерів і часто неякісною імпортною продукцією, частина якої до того ж не відповідає елементарним санітарним нормам і становить пряму загрозу для життя і здоров'я людей².

Самозабезпечення, яке трактується як задоволення потреб населення основними продуктами харчування за рахунок власного виробництва, є важливою умовою забезпечення продовольчої безпеки країни. Однак в умовах фінансової, економічної чи геополітичної криз відбувається зниження платоспроможного попиту населення на продукти харчування. У такій ситуації рівень самозабезпечення продовольством визначається не повнотою задоволення зниженого платоспроможного попиту населення на продовольство, а тільки рівнем задоволення в ньому нормативної потреби споживання основних продуктів харчування. У перспективі, якщо в країні будеться соціально орієнтована економіка, прогресивний її розвиток під впливом регулюючої ролі держави забезпечується наближенням платоспроможного попиту населення на продукти харчування до раціональної, рекомендованої медичної норми³.

За наявності високих доходів населення можна забезпечити продуктами харчування (за обсягами, асортиментом, якістю) навіть за відсутності власного повномасштабного виробництва сільськогосподарської сировини і продовольства за рахунок імпортних постачань. Яскравим прикладом тут може служити Японія, що лише на 50% забезпечена продуктами харчування

¹ Соболя, Т. С. (2011). Факторы обеспечения России продовольствием в современных условиях. *Труды СГА*, 8, 81.

² Там само.

³ Одінцов, М. М. Самозабезпечення як індикатор продовольчої безпеки. *Ефективна економіка*. <<http://economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=509>>.

власного виробництва¹. Однак така практика для України в поточних кризових умовах показала її ризиковість та вкотре доводить доцільність слідування доктрини самозабезпечення.

Систему продовольчого забезпечення населення, відповідно до загальноприйнятих підходів, пропонується розглядати як тісну взаємодію навколишнього середовища, наукових, виробничих, ринкових та управлінських структур, а також механізмів ухвалення рішень з метою стабільного задоволення платоспроможного попиту населення на продукти харчування і задоволення потреб як щодо створення власних продовольчих резервів, так і стосовно постачання в інші регіони чи на експорт².

Як свідчать статистичні дані, починаючи із середини 1990-х рр. в Україні різко зросла частка сільськогосподарської продукції власного виробництва у споживчому кошику домогосподарств. Із точки зору класичної економіки таку тенденцію можна трактувати як повернення від товарно-грошових відносин до натурального господарства, тобто має місце очевидний регрес в розвитку економіки. Однак, із прагматичної точки зору додатковий дохід сімейного бюджету, навіть у товарному вигляді, є безумовно позитивним чинником, що істотно підвищує життєвий рівень населення. Більше того, надлишки вироблених продуктів харчування в умовах нестачі готівки легко стають товаром, формуючи передумови, а іноді й необхідну інфраструктуру для розвитку дрібнотоварного сільськогосподарського виробництва³. Подібну тенденцію ми можливо будемо спостерігати в Україні в найближчі роки, що буде пов'язано з загальною негативною економічною ситуацією та падінням ВВП держави.

На рис.1 розглянемо класифікацію чинників, що впливають на формування рівня самозабезпечення регіону продуктами харчування.

Рис. 1. Класифікація чинників, що впливають на формування рівня самозабезпечення регіону продуктами харчування*

* Складено автором на основі⁴

¹ Уянаев, Т.Т., Кешева, А.А. (2006). Продовольственное обеспечение как самостоятельная категория и система. *Российское предпринимательств*, 12 (84), 106-109.

² Там само.

³ Мартынов, А.С., Артюхов, В.В., Виноградов, В.Г. Самообеспечение населения продовольствием с личного хозяйства <<http://psci.narod.ru/ATL/ra43a.htm>>.

⁴ Чарыкова, О.Г., Белашапкина, Н.Е. Самообеспечение как критерий продовольственного обеспечения региона. *Проблемы региональной экономики*. <<http://www.lerc.ru/?part=bulletin&art=10&page=16>>.

Дія цих чинників перебуває в площині обмежуючих принципів забезпечення продуктами харчування, а саме:

- стимулювання розвитку харчової і переробної промисловості з метою раціонального використання сільськогосподарської сировини, повнішого задоволення попиту різних груп населення;
- підтримка виробників продуктів харчування з метою забезпечення необхідної рентабельності, що дозволяє здійснити просте або розширене відтворення;
- захист економічних інтересів споживачів продовольства шляхом регулювання ринкових цін;
- підвищення реальних доходів населення за рахунок збільшення зайнятості, рівня оплати праці та соціальних виплат як умов зростання платоспроможного попиту, а, отже, й економічної доступності продуктів харчування;
- соціальна підтримка малозабезпечених верств населення з метою підвищення рівня споживання ними продуктів харчування;
- контроль якості продуктів харчування, що реалізуються¹.

Самозабезпечення продуктами харчування держави та її регіонів також можна розглядати у двох аспектах:

- як задоволення потреб регіону за рахунок місцевого (регіонального) виробництва і використання для розвитку та розширення останнього лише внутрішніх (регіональних) можливостей;
- як повноцінне задоволення наявних соціальних і економічних потреб населення території в продовольстві та сільськогосподарській сировині для його виробництва за рахунок власних можливостей, а також значного розширення горизонтальних економічних зв'язків, поглиблення кооперації й інтеграції виробництва, самостійної участі в міжнародному і регіональному розподілі праці на основі еквівалентного обміну товарами, роботами та послугами².

Таким чином, самозабезпечення населення продовольством не може розглядатися у відриві від забезпечення продовольчої безпеки держави та є одним із важливих аспектів інноваційного розвитку сфери виробництва продуктів харчування.

Як свідчать результати порівняння виробництва і споживання окремих груп харчових продуктів в Україні, роль самозабезпечення, зокрема, та господарств населення, загалом, у забезпеченні продовольчої безпеки нашої держави все ще є дуже суттєвою. Загалом за даними у 2014 році на перший погляд сфера виробництва продовольчих товарів забезпечує внутрішній попит (рис. 2).

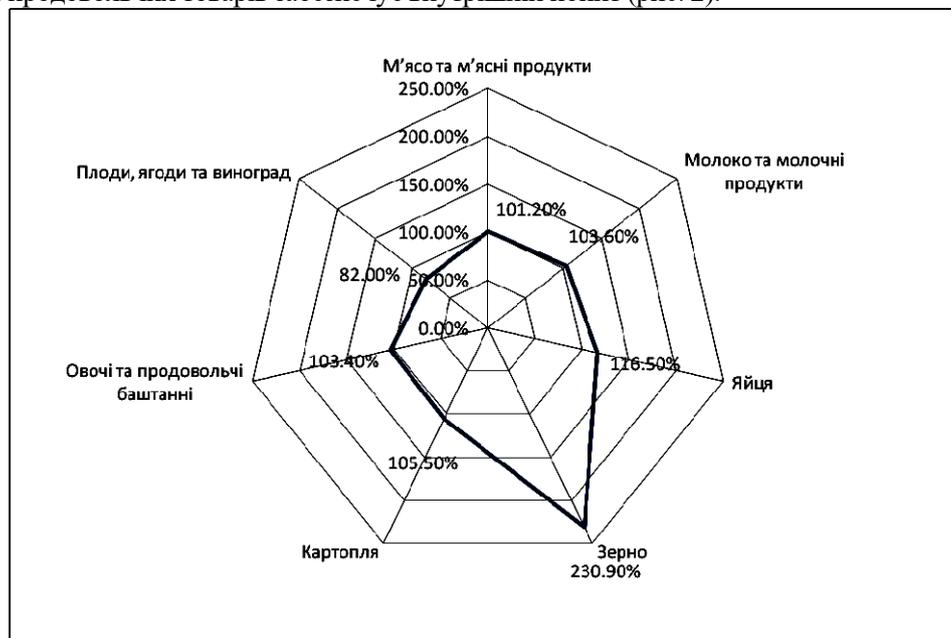

Рис. 2. Рівень самозабезпеченості основними видами продовольства в Україні, 2014 рік*

* Складено автором за:³

¹ Чарыкова, О.Г., Белошапкина, Н.Е. Самообеспечение как критерий продовольственного обеспечения региона. *Проблемы региональной экономики*. <<http://www.lerc.ru/?part=bulletin&art=10&page=16>>.

² Там само.

³ *Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України за 2014 рік (2015)*. Державна служба статистики України. Київ.

Як бачимо, рівень забезпечення близький до споживання в розрізі основних груп продуктів, окрім плодів, ягід та винограду. З іншого боку, в державі є суттєві проблеми зі збереженням зібраних врожаїв картоплі, овочів та баштанних. У той же час, суттєві коливання обсягів виробництва цукру, пов'язані зі змінами врожайності, зумовлюють також у деякі роки необхідність у задоволенні споживчого попиту за рахунок імпорту. Власне, приклад із цукром, свідчить про важливість зовнішніх зв'язків національної системи продовольчого забезпечення населення для ефективного її функціонування. Практично, єдиною групою продуктів харчування, якою національна сфера виробництва продовольства забезпечує внутрішній ринок з суттєвим надлишком, є олія та інші рослинні жири. Однак, слід зауважити, що описана ситуація зовсім не свідчить про ефективність інноваційного розвитку саме олійно-жирової промисловості, а скоріше, пов'язана із фактором сировинного забезпечення. Певним чином, у цьому контексті можна провести паралелі із провідним становищем чорної металургії у промисловості нашої держави.

Рішенням проблеми самозабезпечення продовольством в Україні може бути активна інвестиційна політика щодо розвитку агропромислового комплексу. Основною проблемою сучасного інвестиційного розвитку в Україні вважають відсутність інвестицій у реальний сектор економіки. Такий погляд на цю проблему домінував із початку отримання незалежності України. Дефіцит інвестиційного капіталу планували ліквідувати за рахунок іноземних джерел, для чого був прийнятий Закон України «Про іноземні інвестиції». Уже через рік ця стратегія була спростована практикою залучення іноземних інвестицій, а в 1996 році пільги для іноземних інвесторів ліквідували на законодавчому рівні. Проте переважна кількість вищих державних осіб та вчених досі продовжують вперто стверджувати, що внутрішніх інвестицій не вистачає, тому потрібно залучати зовнішні. Але практика інвестування економіки України спростовує ці погляди, тому що ні внутрішніх, ні зовнішніх інвестицій сьогодні в економіці України немає у тій кількості, яка забезпечила б просте відтворення.

Однак, як слушно стверджує В. Мартиненко, головною проблемою національної економіки на сучасному етапі є припинення простого відтворення, причому, не стільки через нестачу фінансових ресурсів, як через неефективне використання ресурсів інформаційно-інтелектуальних¹.

Інвестиційні ресурси, які визначають характер суспільного виробництва на початку XXI ст., розглядають як цілісний об'єкт, що охоплює, з одного боку, запаси, кошти, джерела, трудові ресурси, з другого, – соціально-економічні, політичні, правові, інформаційно-інтелектуальні, гуманітарні ресурси тощо, які за відповідних умов здатні підвищити або знизити ефективність застосування перших та мають спрямовуватися на зростання².

Провідним інвестиційним ресурсом, який застосовується у процесі суспільного виробництва, є людський. Наявність певної кваліфікації, знань, якими володіє працівник організації є ресурсом, що має бути перетворений на інвестиційний потенціал суспільного розвитку. Людський капітал (ресурс), на думку американських учених, становить близько 70% багатства економіки США. При 10%-му підвищенні рівня освіченості продуктивність праці зростає на 8,6%, тоді як за такого самого збільшення акціонерного капіталу вона зростає не більше, ніж на 4%³.

На початку XXI ст. у результаті становлення інформаційно-інтелектуальної економіки відбувається кардинальна трансформація політекономічної основи інвестиційних ресурсів. Приватна власність на засоби виробництва, яка відігравала провідну роль у ринковій системі господарювання, звільняє місце приватній власності на інформацію. В інформаційно-інтелектуальній економіці вирішальну роль відіграє суб'єкт, який володіє базами даних, має алгоритми їх обробки та використання у виробничих, бізнесових, соціально-економічних процесах.

Ресурси індустріальної та постіндустріальної економіки мають різні властивості. Першим притаманна вичерпність, обмеженість, витратність, негативний вплив на екологію, низька ефективність використання тощо. Другі якісно відрізняються від своїх попередників. Передусім вони є відтворюваними, цілісними, незменшуваними, що надає їм властивості невичерпних. Відтворюваність реалізується на основі новітніх досягнень науки, техніки і технології. Цілісність характеризується стабільним збереженням їх форми та змісту в процесі споживання. Суть

¹ Мартиненко, В. Ф. (2010). Формування інвестиційних ресурсів суспільного розвитку. Науковий вісник Академії муніципального управління, серія «Управління», 3. <http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvamu_uprav/2010_3/13.pdf>.

² Там само.

³ Марчук, С. К. (2001). Україна: нова парадигма поступу. Київ: Аваллон.

незміншуваності виявляється при передачі їх від власника до споживача під час продажу-купівлі, коли у власника залишається комп'ютерна програма, алгоритм тощо, які також можуть бути продані іншим споживачам¹.

Якісно новим явищем, що визначає характер інформаційно-інтелектуальної економіки, створює його основу, є структурний ресурс. Його зародження зумовлене складністю процесів суспільного господарювання, необхідністю координувати та враховувати мільйони техніко-технологічних, виробничих, ринкових, соціально-економічних параметрів та вчасно й ефективно реагувати на їхні динамічні зміни. Отже, забезпечити оптимізацію взаємодії багатьох кількісних і якісних параметрів можливо тільки на основі високих технологій у сфері управління.

Загалом, залучення у вітчизняну економіку прямих іноземних інвестицій, зокрема в агропромисловий комплекс, вважається позитивним явищем, однак, аналізуючи цей процес з початку 1990-х років, треба визнати наступне. Склалося кілька відмінних між собою підходів і цілей, що ставили перед собою іноземні інвестори при входженні у вітчизняну харчову промисловість та ринок продовольчих товарів, зокрема:

– створення власного виробництва з нуля «під ключ» з метою зайняття домінуючого положення на вітчизняному ринку продовольчої продукції та виходу з нею на зарубіжні. Як правило, в таких випадках імпортуються найновіші технології, проводиться ретельна підготовка українського персоналу, включаючи стажування на підприємствах материнських компаній за кордоном, формується асортимент продукції з інноваційними характеристиками, запроваджуються сучасні методи її позиціонування, маркетингу, мікро-, мезо- і макрологістики, агресивні стратегії проникнення і закріплення на нових продуктових ринках тощо; серед таких зарубіжних компаній необхідно в першу чергу назвати транснаціональні «Кока-Кола», «Крафт Фудз Україна» та ін.;

– проникнення на продовольчий ринок з метою фактичного знищення вітчизняного виробника та зайняття монопольного чи переважного положення на ринку вітчизняної продукції. Особливо в цьому відношенні вирізняється тютюнова промисловість, де домінуючу роль нині відіграють іноземні компанії, що викупили українські підприємства в 1990-ті роки та фактично спровокували занепад вітчизняної ферментаційно-тютюнової і тютюнової промисловості, а також підгалузі по вирощуванню тютюносировини. Показовий приклад у цьому відношенні – доля Львівської тютюнової фабрики: у жовтні 1993 року вона стала учасником спільного з іноземним інвестором підприємства, а через п'ять років її партнер – компанія Р.Дж. Рейнольдс – оголосила про закриття фабрики та звільнення понад 600 працівників;

– з метою об'єктивного оцінювання реальної політичної та економічної ситуації в країні, стану розвитку певної галузі прихід зарубіжного інвестора у вітчизняну харчову промисловість відбувається «малими силами», тобто шляхом організації на базі власного капіталу або на договірній основі з українським суб'єктом господарювання малого підприємства чи викуп невеликої частки акцій акціонерних товариств. У процесі забезпечення виробничої та економічної діяльності підприємства зарубіжний інвестор формує своє різнопланове уявлення про ситуацію в країні і на цій основі він приймає рішення щодо подальших практичних дій;

– прихід іноземних інвесторів у вільні економічні зони (ВЕЗ) може переслідувати кілька цілей: виробничу діяльність на період дії пільг для іноземних інвесторів з наступною ліквідацією підприємства після їх закінчення; використання спеціального статусу ВЕЗ для ввезення низькоякісних і небезпечних для здоров'я людини продуктів харчування та іншої продукції, її реалізації за демпінговими цінами в Україні; спорудження нових підприємств «під ключ», що базуються на використанні імпортованих технологій виробництва продовольчої продукції та ін.

Таким чином, не завжди і не скрізь мета, яку переслідує іноземний інвестор, співпадає з інтересами вітчизняного виробника. Тому необхідно попередньо проводити моніторинг його діяльності в інших країнах з тим, щоб убезпечитися від ошукування. Для цього використовують можливості рейтингових компаній та суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності за кордоном².

Аналізуючи розподіл прямих іноземних інвестицій між сільським господарством і харчовою промисловістю, можна помітити суттєву диспропорцію, яка полягає у майже потрійному

¹ Мартиненко, В. Ф. (2010). Формування інвестиційних ресурсів суспільного розвитку. Науковий вісник Академії муніципального управління, серія «Управління», 3. <http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvamu_upravl/2010_3/13.pdf>.

² Крисанов, Д.Ф., Бужинська, К.О. (2009). Харчова промисловість України в контексті розвитку національної інноваційної системи. *Вісник Хмельницького національного університету*. Т. 1, 5, 58-66.

переважанні інвестицій у другу в порівнянні із першим. Така ситуація, безумовно, не сприяє оновленню виробничих фондів агропромислового комплексу і зумовлена низькою рентабельністю сільськогосподарського виробництва в Україні, а також слабким розвитком великого бізнесу як найбільш інвестиційно привабливого у цій сфері.

Територіальна структура інвестицій у сферу виробництва продуктів харчування демонструє чітку регіональну диференціацію. Найбільш інвестиційно привабливими є регіони як із достатньою природно-ресурсною базою, так і з розвинутою інфраструктурою, в тому числі торговельною.

Для усунення недоліків у розвитку сфери виробництва продуктів харчування в Україні необхідні суттєві інвестиції для розвитку сільськогосподарського виробництва, зокрема на відновлення племінних і насіннєвих господарств, впровадження сучасних агротехнічних технологій, створення досконалої ринкової інфраструктури. Найбільш перспективними й економічно ефективними в сучасній ситуації є проекти, що передбачають створення вертикального та горизонтального інтегрованого ланцюга від виробництва сільськогосподарської сировини до її глибокої переробки, насамперед в наступних таких видах економічної діяльності, як виробництво і переробка молока, виробництво і переробка м'яса, виробництво і переробка овочевої та плодоягідної продукції¹.

Загалом же, ситуація із задоволенням попиту населення на основні групи продуктів харчування не є надто сприятливою і, очевидно, самозабезпечення продовольством наразі є єдиним шляхом формування повноцінного стану харчування населення України. Водночас, регулювання інноваційного розвитку у цьому секторі є надзвичайно складним завданням і потребує посилення ролі соціальних інститутів та цілеспрямованої інформаційної політики з залученням інвестиційних ресурсів на обґрунтованій основі.

References

1. Balansy ta spozhyvannia osnovnykh produktiv kharchuvannia naseleнням Ukrainy za 2014 rik (2015). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Kyiv.
2. Charukova, O.H., Beloshapkyna, N.E. Samoobespechenye kak kryteryi prodovolstvennoho obespecheniya rehyona. Problemu rehyonalnoi ekonomyky. <<http://www.lerc.ru/?part=bulletin&art=10&page=16>>.
3. Krysanov, D.F., Buzhynska, K.O. (2009). Kharchova promyslovisht Ukrainy v konteksti rozvytku natsionalnoi innovatsiinoi systemy. Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. T. 1, 5, 58-66.
4. Marchuk, Ie. K. (2001). Ukraina: nova paradyhma postupu. Kyiv: Avallon.
5. Martunov, A.S., Artiukhov, V.V., Vynohradov, V.H. Samoobespechenye naseleniya prodovolstvyem s lychnoho khoziaistva <<http://psci.narod.ru/ATL/ra43a.htm>>.
6. Martynenko, V. F. (2010). Formuvannia investytsiinykh resursiv suspilnoho rozvytku. Naukovyi visnyk Akademii munitsypalnoho upravlinnia, seriia «Upravlinnia», 3. <http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvamu_upravl/2010_3/13.pdf>.
7. Odintsov, M. M. Samozabezpechennia yak indyikator prodovolchoi bezpeky. Efektyvna ekonomika. <<http://economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=509>>.
8. Sobol, T. S. (2011). Faktoru obespecheniya Rossyy prodovolstvyem v sovremennukh usloviakh. Trudu SHA, 8, 81.
9. Uianaev, T.T., Kesheva, A.A. (2006). Prodovolstvennoe obespechenye kak samostoiatelnaia katehoryia y systema. Rosyiskoe predprynimatelstv, 12 (84), 106-109.

¹ Одінцов, М. М. Самозабезпечення як індикатор продовольчої безпеки. *Ефективна економіка*. <<http://economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=509>>.